

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Кримінальна психологія**»
вибіркових компонент
освітньої програми другого (магістерського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 7 *Психологічні особливості злочинності неповнолітніх*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
ради ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та
психології Протокол від 15.08.2023 № 8

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук
Філоненко В.М.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії фізичної культури, кандидат психологічних наук, доцент Павлик О.М.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції

1. Неповнолітні у дзеркалі кримінальної психології. Криміногенне середовище та субкультура неповнолітніх.
2. Формування особистості неповнолітнього правопорушника.
3. Психологічні аспекти групових злочинів неповнолітніх.

Література:

Основна:

1. Гарькавець С. О. Проблема віктимності особистості та її психологічні класифікації / С. О. Гарькавець // Теоретичні і прикладні проблеми психології. - 2019. - № 2. - С. 79-90.
2. Кацавець Р. С. Кримінальна психологія : навч. посіб. Вид., 2-ге, допов. Київ: Алерта, 2022. 152 с.

Додаткова:

1. Кацавець Р. С. Кримінальна психологія: Навчальний посібник / Р. С. Кацавець. – К.: Алерта, 2018. – 122 с.
2. Юридична психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.Є. Самойлов, М.С. Корольчук, В.М. Корольчук, С.М. Миронець, Г.М. Ржевський. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. – 432 с.

Текст лекції

1. Неповнолітні у дзеркалі кримінальної психології. Криміногенне середовище та субкультура неповнолітніх.

З'ясування психологічних особливостей злочинності неповнолітніх пов'язане з двома чинниками, а саме:

- 1) хронологічними рамками певної вікової групи та її анатомо-фізіологічними характеристиками;
- 2) індивідуально-психологічними, соціально-психологічними, психолого-правовими рисами неповнолітніх.

Група «неповнолітні», за даними вікової психології, охоплює осіб з 11 до 18 років. Відповідна група розподіляється на дві підгрупи: підлітковий (11-15 років) та юнацький вік (16-18 років). Неповнолітнім передують *малолітні* особи віком 7-10 років, після неповнолітніх слідує група молоді віком до 30 років.

В анатомо-фізіологічному плані неповнолітнім притаманна докорінна перебудова всього організму, обумовлена статевим визріванням. Змінюються будова і пропорції тіла, зовнішність, фізіологічні процеси, з'являються вторинні статеві ознаки, нові потреби. Така перебудова відбувається нерівномірно, диспропорційно з можливим прискоренням окремих змін (явище акселерації) чи їх затримкою (явище ретардації). За часом статевого визрівання дівчата нормативно випереджають хлопців на 1—3 роки. На завершальному відтинку неповноліття (17—18 років)

закінчується статеве визрівання і загалом фізичне формування.

Анатомо-фізіологічна перебудова у період неповноліття *суттєво впливає* на психіку та особистість у цілому, насамперед на мотивацію, самооцінку, образ «я» (систему уявлень про самого себе), взаємостосунки з оточенням, рольову та в її рамках правомірну поведінку.

В індивідуально-психологічному та соціально-психологічному плані неповнолітнім властиве таке.

Формуються засади *спрямованості* особистості, виникає «мінімум особистості» (14—16 років) та «мінімум соціально зрілої особистості» (16—18 років). Найбільш динамічним і строкатим компонентом спрямованості неповнолітніх є уподобання (хобі). Найчастіше вони визначаються молодіжною модою та особливостями того мікросередовища, в якому перебуває неповнолітній. Типові уподобання — це туризм, заняття боротьбою та східними єдиноборствами (карате, ушу, айкідо та їх різновиди), спортивне «фанатство». Культурно-естетичні уподобання пов'язані з різними течіями і виконавцями сучасної легкої музики, відеофільмами певних жанрів, колекціонуванням. Новим престижним уподобанням є користування комп'ютерами (інтернет-клуби, віртуальні знайомства, ігри, фільми тощо) та манера поведінки під назвою «тинейджерство».

Під час неповноліття здійснюється початкове, зазвичай не перевірене практикою самовизначення життєвих планів (ближньої, середньої та віддаленої перспективи, за термінологією А. С. Макаренка) у навчально-професійній, дозвільній сферах, а також манери міжстатевих стосунків тощо.

Можуть виникати затримки в особистісному та соціальному формуванні (явище інфантилізму), які призводять до егоїзму, споживацтва, паразитизму. Емоційно-почуттєвій сфері неповнолітніх притаманні підвищена чутливість і емоційність, імпульсивні прояви, неадекватні емоційно-почуттєві реакції на зовнішні події.

Специфічним новоутворенням є *відчуття дорослості*, пов'язане з намаганням самоствердитися, досягти визнання серед референтних однолітків і дорослих, завищеним (випереджальним щодо реальних можливостей) рівнем домагань. Таке відчуття може каталізуватися надмірною опікою, контролем з боку дорослих і призводити до демонстративної відмови від певних правил поведінки, прогулів у школі, тимчасових зникнень із сім'ї.

Суттєвою рисою неповнолітніх є намагання об'єднатись у групи однолітків, зібрати навколо себе осіб молодшого віку, долучитися до груп, очолюваних старшими за віком та більш авторитетними особами. У такому намаганні вигадливо поєднується, з одного боку, конформність, підвищена залежність поведінки неповнолітнього від групи, а з іншого — бажання лідирувати чи принаймні самоствердитися.

У *психолого-правовому* плані неповнолітніми пізнаються і засвоюються основні моральні та правові норми, формується адекватна чи деформована їх правосвідомість. Остання показова вибірково або переважним

неприйняттям норм і відмовою від їх *інтеріоризації*, тобто переведення у власні, внутрішні регулятори поведінки. Наслідком цього є виникнення та подальше посилення важковихованості, психолого-педагогічної занедбаності, переважної орієнтації на протиправну поведінку.

Під час неповноліття *реактивно-імпульсивний* механізм регуляції поведінки поступово підпорядковується *усвідомлювально-вольовому* механізмові регуляції. Неповнолітній стає спроможним усвідомлювати власні дії та вчинки з огляду на правові наслідки. Названу особливість ураховано кримінальним законодавством у визнанні неповнолітнього суб'єктом злочину з 16 років, а з окремих видів злочинів - із 14 років (ст. 22 КК України). Неповноліття також враховується у призначенні покарання як пом'якшувальна обставина та у визначенні можливості звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

Через підвищену залежність поведінки від дорослих неповнолітні відбувають покарання у вигляді позбавлення волі окремо від дорослих у спеціальних виховних установах, де у певних випадках можуть перебувати до настання 20 років.

Слід виокремити основні соціально-психологічні детермінанти злочинності неповнолітніх у сучасній Україні.

Це — диспропорційна майнова і, як наслідок, психологічна *стратифікація* населення з порушенням співвідношення між заможними громадянами, так званим середнім класом, і між особами, що проживають на межі бідності чи нижче неї. Лише 2002 р. проголошено необхідність програмних загальнодержавних заходів щодо боротьби з бідністю.

Суттєвими є й такі чинники, як *криза* в системі суспільного виховання, хибі в державному працевлаштуванні, соціальному становленні неповнолітніх і молоді. Провідні державні інститути виховання — загальноосвітні та професійно-технічні заклади неспроможні ефективно виконувати свої функції, оскільки в суспільстві домінує культ індивідуалізму, швидкого збагачення. Кумирами серед значної частини неповнолітніх стали щасні бізнесмени, топ-моделі, приватні охоронці, особи, що надають ескорт-послуги та за додаткову оплату — сексуальні послуги. Найбільш здібні, підготовлені педагоги масово переходять до елітних, напівприватних навчальних закладів (ліцеїв, коледжів тощо), решта стрімко втрачає чи взагалі не має авторитету серед учнів. Численні законодавчі акти щодо неповнолітніх та молоді («Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» та ін.) здебільшого не мають механізмів реалізації, належного фінансового і кадрового забезпечення, а тому не виконуються. За час існування незалежної України із неповнолітніх сформувалося ціле покоління, зайняте сумнівною посередницькою, комерційною діяльністю, тіншовим бізнесом. За таких умов правослухняність починає сприйматися неповнолітніми як архаїзм, а право — як повинність, а не інструмент захисту прав і свободи особи.

Загрозливих масштабів набули в суспільстві *соціальні девіації*, до яких

підвищено чутливі неповнолітні та молодь — пияцтво, наркоманія, токсикоманія, проституція. За офіційними даними, у стані сп'яніння скоюється 20—35% усіх злочинів неповнолітніх. Але така статистика не відображає реального стану, оскільки не враховує, по-перше, латентність, а по-друге, злочини, які вчиняються у тверезому стані з метою отримання засобів для придбання алкоголю, наркотиків, інших одурманюючих речовин. З цією метою скоюється, зокрема, близько половини крадіжок, які, своєю чергою, складають 70% усіх зареєстрованих злочинів неповнолітніх. Тільки на офіційному обліку перебуває 400 тис. наркоманів, 90% з яких — неповнолітні та молодь. За даними Українського інституту соціальних досліджень, неповнолітні складають 21% серед повій, а особи у віці 18—19 років — 26%. П'ята частина всіх жриць кохання (репродуктивна вибірка дослідження склала 1002 особи) - студентки та учениці навчальних закладів, котрі в такий спосіб заробляють на оплату за навчання. Переважну частину неповнолітніх повій складають особи, що приїхали до міста для навчання чи пошуку розваг, та безпритульні.

Суттєвою соціально-психологічною детермінантою злочинності неповнолітніх є несприятлива ситуація в сім'ї, деформовані чи відсутні стосунки з рідними. Найтіснішим тут є зв'язок із неповною сім'єю, відсутність батьків, наявність судимості у рідних, насамперед матері. Сьогодні в Україні розпадається кожний другий шлюб, у 85% таких пар є неповнолітні діти. Більше 100 тис. неповнолітніх — безпритульні, родинної опіки не мають 2,5 млн дітей, 45% неповнолітніх, що скоїли злочини, не мають батьків чи із неповних сімей. Щорічно в Україні виявляється близько 12 тис. неповнолітніх, які взагалі не підтримують ніяких стосунків із батьками.

Доречно описати механізм кримінального впливу несприятливої ситуації в сім'ї. Неповнолітні діти через брак уваги, позитивного ставлення відчують себе чужими, зайвими, нерідко їх використовують як засіб боротьби з протилежною стороною, взаємно негативно налаштовують. Неповнолітні накопичують образу на батьків, займають презирливо-засуджуючу позицію до одного чи обох із них. Психологічний захист чи компенсація відбуваються через контакти та об'єднання з собі подібними і тими однолітками, які можуть зрозуміти, допомогти порадою, як «віддячити» дорослим.

На завершення кримінально-психологічної картини злочинності неповнолітніх наведемо деякі узагальнені дані й тенденції.

У загальній злочинності частка злочинів неповнолітніх складає 10% без урахування злочинів, скоєних за участю неповнолітніх. Починаючи з 1993 р. щорічно реєструється близько 30 тис. злочинів і виявляється більше 40 тис. неповнолітніх, що їх скоїли.

Традиційними для неповнолітніх є крадіжки, розбій і грабежі, хуліганство, вандалізм, зґвалтування. Новими злочинами є участь у викраденні людей і торгівлі ними, захоплення заручників, телефонний тероризм, ритуальні вбивства, інформаційно-комп'ютерні злочини. З'являються ознаки «професіоналізму» та спеціалізації злочинів.

Має місце зниження віку скоєння першого злочину та середнього віку неповнолітніх злочинців. 20% злочинів неповнолітніх вчиняється особами, яким не виповнилося 14 років. Близько 85% осіб, що були визнані особливо небезпечними рецидивістами (до набрання чинності Кримінальним кодексом України з 1 вересня 2001 р.), скоїли перший злочин до 18 років.

Високий рівень латентності злочинів пов'язаний в основному з поведінкою жертви (оцінка шкоди як незначної, сором і побоювання за власну репутацію після офіційної реєстрації злочину, небажання осуду з боку однолітків і хибні уявлення про честь і помсту, невіра у можливість розкриття злочину). Простежується нерівномірність скоєння злочинів протягом доби, місяців, періодів року — пік злочинності неповнолітніх припадає на 20—21 години доби, березень місяць, періоди канікул у навчальних закладах.

Наголосити слід на насильницьких і корисливо-насильницьких злочинах, скоєних з особливою жорстокістю й цинізмом, витонченим глумлінням над жертвою. Переважає вчинення злочинів у складі групи, залучення до участі у злочинах малолітніх і підлітків, які не несуть кримінальної відповідальності, активне входження в організовану злочинність.

Важливою психологічною особливістю злочинності неповнолітніх є тісний її зв'язок із криміногенним середовищем. Такий зв'язок має опосередкований характер, де проміжною ланкою виступає кримінальна субкультура неповнолітніх. Кримінологи відносять цю субкультуру до фонових явищ злочинності.

Криміногенне середовище являє собою сукупність окремих осіб і неформальних груп, які дотримуються, розповсюджують чи симпатизують передкримінальним і кримінальним нормам, традиціям, цінностям, способів життя. Вони переважно намагаються об'єднатись у межах певної території — вулиці, дачного селища, району міста — збиратися і контактувати у зручних місцях. Такі місця визначаються криміногенним статусом, інтересами, матеріально-майновими можливостями. Здебільшого це — горища, технічні поверхи, підвали будинків, не-житлові споруди, дешеві «забігаливки», вокзали і прилеглі до них місця, квартири, кафе у парках, скверах, інших місцях відпочинку тощо.

Неофіційний статус також свідчить про належність до певної криміногенної групи і ширше — страти (верстви) або касти. Найбільш розповсюдженими є групи кримінального ризику, які немов балансують на межі злочину. Це — групи осіб без певного місця проживання та роду занять, ті, хто зловживають алкоголем, наркомани і токсикомани; ті, хто паразитує на членах своєї сім'ї та рідних; професійні жебраки; групи аморального проведення дозвілля та ін. Поряд з ними до криміногенного середовища входять і відповідно стратифікуються групи злочинної спрямованості. Це — побутові та професійні злодії; групи дрібних шахраїв і тих, хто зловживає довірою; організовані злочинні групи.

Групи, що набули злочинної кваліфікації, призначають для зустрічей «сходки», «стрілки», «розборки», де вирішуються питання коронування та

покарання, розподілу зон впливу і кримінального патрунування, корупційних дій, створення загальних матеріально-фінансових ресурсів («общаків») і под.

Криміногенне середовище утворює своєрідний психологічний простір, який має тенденцію до самовідтворення і розширення за рахунок зовнішнього іміджу, кримінальної «романтики», спрощених взаємостосунків. Криміногенне середовище подібно до виру втягує осіб, які повернулися з місць позбавлення волі, після примусового лікування, а також тих, хто перебуває в несприятливій ситуації, переживає життєву кризу, втратив психо-соціальну ідентичність (відчуття належності до певної соціальної групи чи спільноті) тощо.

Криміногенне середовище виглядає привабливим для багатьох неповнолітніх, оскільки вони не мають достатньої для самостійного життя сформованості, значного життєвого досвіду, здатності відрізнити зовнішню атрибутику від сутності, опозиційно реагують на втручання дорослих у їхнє життя. Неповнолітні асоціюються з цим середовищем через створення власної *кримінальної субкультури*. У ній вигадливо поєднуються елементи злочинної (тюремної, блатної, злочинської) субкультури, які посідають домінуюче становище, і звичайної підлітково-юнацької культури (вірність друзям, романтика любовних переживань, «пристойні» уподобання та способи проведення дозвілля, тютюнопаління тощо).

Отже, прихована, але *визначальна небезпека* кримінальної субкультури неповнолітніх полягає в тім, що ця субкультура виступає провідним механізмом криміналізації середовища неповнолітніх. Вона перешкоджає офіційному виховному впливу, девальвує і підміняє загальновизнані цінності, «розмиває» громадську думку щодо дотримання правових та етичних норм, засуджує і зневажає позицію особистого сприяння правопорядкові, перетворює традиційну для неповнолітніх опозицію на кримінальну.

Кримінальна субкультура — це сукупність цінностей, норм, традицій, які підміняють офіційні, загальновизнані регулятори поведінки і визначають, регламентують функціонування середовища неповнолітніх та окремих його представників. Вона має обмежену розповсюдженість, є спрощеною, примітивною порівняно зі звичайною підлітково-юнацькою та загальносоціальною культурою.

Зовнішня привабливість кримінальної субкультури для неповнолітніх визначається:

^ можливістю усунення актуального стану відчуження, ізоляції, забезпеченням психологічної підтримки та захисту;

^ можливістю самоствердження та, принаймні, локального визнання, збереження чи переміщення рівня домагань в іншу сферу;

^ елементами незвичайності, таємничості, конспіративності, екстремально-романтичними ситуаціями;

•^ зняттям абсолютної більшості правових і моральних обмежень та заборон;

•^ доступністю до будь-якої інформації, насамперед, інтимно-приватної та

«дорослої».

Психологічний зміст кримінальної субкультури неповнолітніх найбільш повно фіксується, зберігається та відтворюється у життєвих цінностях і нормах поведінки. Вони полягають у такому.

Культ фізичної сили, беззаперечне підкорення слабшого сильнішому, нижчого вищому за неформальною ієрархією.

Зневажливе, brutальне ставлення до осіб протилежної статі в цілому, цинізм і статева вседозволеність відносно дівчат і молодих жінок.

Знецінення «офіційної», «чесної» праці, підміна її ідеєю швидкого збагачення за будь-яку ціну. Неповага до життя та здоров'я, майнових прав «чужих» осіб.

Біполярне ставлення до власного здоров'я: з одного боку, саморуйнування (алкоголь, наркотики, хвороби, що передаються статеві) та байдужість, з іншого — активне зміцнення, якщо це пов'язано з кримінальною поведінкою.

Відсутність співчуття, нечесність і дволикість стосовно до «чужих», співпереживання та кругова порука серед «своїх».

Заняття різноманітними азартними іграми, головно «під інтерес», вживання алкоголю, наркотиків, інших одурманюючих речовин.

Заохочення до різних форм асоціальної поведінки, їх демонстративного прояву, безумовного задоволення власних потреб за рахунок «чужих».

Підвищена відповідальність за дане «своїм» слово, обіцянку, оцінку тощо, безкомпромісність, жорстокість покарання за їх недотримання.

Кримінальна субкультура проявляється через такі взаємопов'язані атрибути: традиції та звички; загальне оформлення зовнішності; татуювання; жаргон, прізвиська та «блатні» пісні; умовно-конспіративне спілкування.

Стисло охарактеризуємо кожен із цих атрибутів.

Традиції та звички. Найбільш розповсюдженими, але різними за прийомами і процедурою традиціями є прийняття до свого середовища та визначення в ньому статусу («прописка» — традиція, запозичена зі спеціальних виховних установ для неповнолітніх); зміна статусу та вигнання з середовища; відзначення подій і дат, пам'ятних для середовища чи окремих його членів. Так, наприклад, «прописка» передбачає з'ясування особистих якостей новачка, його «подвигів», зв'язків і знайомств у неформальному середовищі неповнолітніх. Він проходить різні випробовування: перевіряється у фізичному єдиноборстві, стає об'єктом жартівливого, принизливого розігрування, виконує перевірні завдання та ін. У разі успішної перевірки «на міцність» «прописка» завершується ритуалом прийняття «клятви» і визначенням статусу новачка.

Типовими звичками неповнолітніх є гіпертрофований прояв свого стану (регіт, здивування, голосна розмова); переміщення «зграсю», збір на «своєму» місці та на «своїй» території; тримання рук у кишенях; чвиркання слиною крізь зуби; маніпулювання різними предметами, наприклад, перебирання чоток; вживання слабоалкогольних напоїв типу «Лонгер», «Орлан», «Бренді-кола», «Джин-тонік» та ін.

Загальне оформлення зовнішності. Цей атрибут має на меті демонстрацію належності до певної групи, угруповання неповнолітніх і виконуваної ролі. Він стосується одягу (спортивні костюми і взуття, короткі та розстебнуті куртки,

в'язані шапочки з певною символікою), стрижки («під нуль», каре, їжачок, вистригання полосок, квадратів і под.), амулетів і прикрас на шиї, кистях і пальцях рук, у вухах.

Татуювання. Здебільшого неповнолітні віддають перевагу декоративно-естетичному татуюванню, яке здійснюється аплікацією чи поверхневим нанесенням у вигляді знаків, стилізованих літер, тварин, що символізують східний календар, тощо. Це, насамперед, реакція на широке розповсюдження в останній час татуювання у кумирів неповнолітніх і молоді — музикантів, співаків, спортсменів, кінозірок. Але в середовищі неповнолітніх із кримінальною орієнтацією переважає татуювання, що виступає *символом належності*. Такі зображення наносяться глибше у шкіру, у вигляді малюнків, надписів, умовних знаків, аббревіатур (словоскорочень) одного кольору.

Пік татуювання припадає на 12-15 років і час перебування у спеціальних закладах та установах для неповнолітніх, ось чому саме звідти татуювання запозичує основні функції. Ці функції полягають у такому.

Особистісно-установча. Сигналізує середовищу про кримінально-паспортні дані неповнолітнього: ім'я, вік, кількість судимостей, термін кожної з них, місця відбування покарання та ін.

Стратифікаційна. Свідчить про загальний статус у середовищі неповнолітніх і статус у конкретній групі. Особливість татуювань із такою функцією полягає в тому, що низькостатусні зображення наносяться примусово, а ті, які штучно завищують статус, примусово зводяться оточенням.

Магічно-захисна. Вважається, що певний вид татуювань (хрести, розп'яття, бані церков, вівтарі тощо) охороняє неповнолітнього, захищає від впливу негативних сил, небезпеки.

Сексуально-еротична. Засвідчує сексуальну орієнтацію, мрії, розчарування, цинізм дотично до сексуального партнера.

Професійно-орієнтуюча. Сигналізує про бажану чи омріяну професію, рід занять, але частіше — про злочинну спеціалізацію та пов'язані з нею особисті якості (хитрість, агресивність, безжальність).

Чуттєво-сентиментальна. Повідомляє про важливі події, дати, місця перебування, що їх неповнолітній бажає зафіксувати «назавжди».

Основними самостійними або складовими елементами татуювань неповнолітніх є: слова, вирази, аббревіатури, малюнки, тварини, знаряддя злочину й атрибути злочинного способу життя (карти, пляшка, шприц), зображення жінки у різних варіантах; хрест (церковний, міфологічний, фашистський), одна чи кілька крапок.

Жаргон, прізвиська та блатні пісні.

Жаргон є специфічною, офіційно ненормативною «мовою», якою неповнолітні користуються для спілкування. Жаргон - найбільш динамічний, легкозасвоюваний елемент субкультури неповнолітніх. Загальна ознака жаргону як інструменту спілкування полягає в тім, що він поєднує компоненти підлітково-юнацького, військового, загальнокримінального та спеціального (картярно-го, наркоманійного, токсикоманійного та ін.) жаргону. Порівняно з іншими віковими та

професійними групами неповнолітні найбільш активно (за частотою та питомою вагою жаргонних елементів) користуються жаргоном. Цьому сприяє загальне розтабування офіційної та повсякденної мови, особливо ненормативної лексики, яке спостерігається останнім часом.

Особливості жаргону неповнолітніх:

> широке вживання брутальних, нецензурних слів і виразів у вигляді «паразитів» і для «зв'язку слів»; у міжстатевому та одностатевому спілкуванні;

> мінливість, динамізм, полізначущість окремих слів і виразів у різних осередках середовища неповнолітніх;

> найбільша психологічна привабливість, легкість використання порівняно з іншими атрибутами субкультури;

> висока емоційна насиченість, образність, іронічність і «колючість».

Структурно жаргон неповнолітніх містить слова та вирази, які мають специфічне порівняно з офіційним, загальновизнаним значення, а також умовні, штучні слова і вирази, яким надається певне значення.

Прізвиська неповнолітніх можуть розглядатися як складова, але відносно самостійна частина жаргону. Їх психологічний зміст полягає в персоніфікації, стратифікації та оцінці певних (найбільше помітних, важливих на думку середовища) якостей неповнолітнього. Частина кримінальних прізвиськ має спільні витоки зі звичайними підлітково-юнацькими прізвиськами. Це стосується імен і прізвищ (Сергій — «Сірій», Леонід — «Льоха», Се-реденко - «Середа»), похідних від них (Рябченко - «Птиця»), елементів зовнішності та фізичного стану («Рудий», «Хиляк», «Шкаф»). Прізвиська суто кримінального походження пов'язані з правопорушеннями та виконуваною функцією («Баклан», «Стукач», «Торпеда», «Гравець», «Бандерша»), вживанням алкоголю та одурманюючих речовин («Нюхач», «Аплікаторщик», «Кайфовик»), статусом у середовищі («Чушка», «Жаба», «Помийка», «Король»).

Блатні пісні використовуються неповнолітніми як засіб демонстрації певного ставлення (солідарності, розчарування у коханні, дружбі, приниження, переваги над «чужими» та ін.) та власних якостей (хорообрість, хитрість, кмітливість тощо). Найчастіше неповнолітні слухають та виконують пісні О. Розенбаума, В. Токарева, М. Шуфутинського, інших бардів, авторські пісні.

Умовно-конспіративне спілкування. Цей елемент субкультури неповнолітніх має героїко-романтичне забарвлення і використовується для обміну інформацією за допомоги спеціальних, незрозумілих для оточення засобів. Вони несуть попереджувальну, заборонювальну, спонукальну інформацію. Для цього використовуються звукові сигнали — свист, клацання пальцями, вигуки («атас», «шухер», «менти» і под.), а також міміка і жести.

Умовно-конспіративне спілкування найкраще налагоджено у неповнолітніх, які причетні до незаконного обігу наркотиків та інших одурманюючих речовин, кишенькових злодіїв, тих, хто вчиняє злочини на кшталт раптового

пограбування, зловживання довірою і шахрайства (різноманітні варіанти азартних ігор).

7.3. Формування особистості неповнолітнього правопорушника

Людина як соціальна істота й особистість починає формуватися від дня свого народження. Найбільш інтенсивно підвалини особистості закладаються в дитинстві, а загальна її «конструкція» вибудовується у підлітково-юнацькому віці.

Кримінально-психологічний аналіз протиправної, злочинної поведінки буде безплідним, якщо ігноруватиме генетичний принцип і генетичний метод, які найбільш активно розробляються та застосовуються у сучасній вітчизняній психології С. Д. Максименком. Генетичний принцип передбачає звернення до всіх передуючих протиправному, злочинному актові обставин — безпосередніх і віддалених, пошук кримінальних витоків у стадії формування особистості. Генетичний метод означає з'ясування зв'язків між явищами у часі, переходів від простих явищ до складніших.

На стадії формування особистості можна вирізнити два тісно пов'язані, але не тотожні вектори: загальне формування особистості та формування правової психології особистості. Загальне формування особистості здійснюється способом соціалізації, а його стрижнем є формування свідомості. Формування правової психології особистості здійснюється способом правової соціалізації, а її основою є правосвідомість.

Соціалізація полягає в засвоєнні особою соціального досвіду у вигляді норм, видів діяльності (гра, навчання, праця), форм спілкування і переведення цього досвіду у внутрішні, власні регулятори активності. До цих регуляторів відносять мотиви, звички, установки, стереотипи тощо. Метою соціалізації є забезпечення введення особи у соціальне середовище, створення умов для максимальної реалізації її психологічного потенціалу, спонукання до саморозвитку.

У процесі соціалізації неповнолітній різною мірою, але неминує проходить через життєві кризи, накопичення протиріч, можливо — через затримки і навіть зриви, болісні, спотворені форми самоствердження та визнання оточенням. Не обов'язковим, але реально ймовірним наслідком цього є виникнення *несприятливих психологічних новоутворень, що оформлюються у риси*, властивості особистості. Це — жорстокість, цинізм, брутальність, нігілізм, зухвалість тощо.

Попервах такі риси проявляються лише в ситуаціях, які безпосередньо сприяли їх виникненню. У подальшому вони набувають самостійної, але ще прихованої форми існування. Не проявляючись без особливої необхідності, вони вже готові до активнішого «застосування». Поєднуючись у взаємопідсилювальну сукупність, несприятливі психологічні новоутворення обумовлюють важковиховуваність неповнолітнього, його ростучий опір виховному та психокорекційному впливові.

Означена ситуація небезпечна тим, що неповнолітній немов балансує між нормальною (сприятливою) лінією розвитку і загального формування особистості та аномальною (несприятливою) лінією розвитку і загального

формування особистості.

У соціально-психологічному плані визначальним чинником, який підштовхує неповнолітнього до несприятливої лінії загального формування особистості, є **відсутність чи втрата психосоціальної ідентичності**.

Момент ідентичності з соціальною системою висунутий одним із фундаторів світової соціології Р. К. Мертоном у розгляді *девіантної поведінки* особистості. Ідентичність як атрибут особистості досліджено і ґрунтовно пояснено американським психологом Е. Еріксоном, теорія якого дедалі частіше висвітлюється у сучасних підручниках з психології.

На думку Е. Еріксона, потреба у психосоціальній ідентичності, будучи соціогенною за своєю природою, закладається у людини на рівні базових потреб — самозбереження, репродукції тощо. Вона полягає у прийнятті власного образу як такого, що належить до певної соціальної групи, спільноти і виконує відповідну соціальну роль. Ідентичність відсутня (не досягається), коли намагання особистості долучитися до привабливої, референтної для неї соціальної групи не знаходять підтримки і визнання. Ідентичність втрачається, коли різка зміна соціального оточення, власного статусу і ролі переживається особистістю у вигляді обставини, яка вражає самолюбство, заважає соціальному визнанню й самореалізації.

Ідентичність виконує важливу інтегруючу функцію, оскільки забезпечує цілісність особистості, поєднує навколо себе та узгоджує між собою цінності, життєві плани, ідеали та ін.

Розповсюджуючи положення теорії Е. Еріксона на особистість неповнолітнього, зазначимо, що визначальною для нього є спершу ідентичність із сім'єю, а надалі -з ровесниками у школі, групах за інтересами, під час проведення дозвілля.

Несприятлива лінія розвитку і загального формування особистості у період від народження до повноліття, на думку Е. Еріксона, призводить до виникнення:

- ◆ недовіри до людей, відчуття відторгнення від соціального середовища внаслідок поганого (грубого, авторитарного, байдужого) ставлення з боку дорослих у сім'ї, школі, повсякденних ситуаціях спілкування;

- ◆ невпевненості у собі, що переростає у комплекс неповноцінності, некомпетентності порівняно з дорослими, відчуття повної залежності від них;

- ◆ гіпертрофованого почуття сорому, провини, страху перед майбутнім;

- ◆ плутанини поглядів, рольової невизначеності, невдач у пошуках «власної» соціальної групи.

До цього слід додати, що несприятлива лінія загального формування особистості може посилюватися за рахунок явних чи прихованих акцентуацій характеру й особистості в цілому. Нагадаємо, що акцентуації виникають саме у підлітково-юнацькому віці та значуще пов'язані з окремими видами злочинів.

Отже, дефекти соціалізації на стадії неповноліття призводять до несприятливого (аномального) формування особистості. Це проявляється, зокрема, у виникненні негативних психологічних новоутворень, відсутності чи втраті психосоціальної ідентичності, деформованих і збочених потребах (споживацьких, клептоманійних, сексуальних тощо). Кінцевим результатом є

схильність до девіантної поведінки, пошук відповідних ситуацій і навіть створення умов, сприятливих для її прояву,

У цілому, дефекти загальної соціалізації перешкоджають правовій соціалізації, створюють в особистості неповнолітнього живильне середовище для деформованої правової психології.

Правова соціалізація полягає у засвоєнні особою суспільної й особистої цінності права, тих елементів дійсності, які охороняються правом, в оволодінні правомірними способами діяльності, спілкування, у формуванні свідомого почуття правової відповідальності. Метою правової соціалізації є забезпечення правослухняної поведінки особистості як у звичайних, так і в нетипових, екстремальних ситуаціях.

Як уже зазначалося, правова соціалізація тісно пов'язана з соціалізацією загальною. Але вона відрізняється від останньої змістом засвоюваних цінностей, психологічними труднощами в оволодінні правовими знаннями, виробленні навичок правослухняної поведінки, наданні їм форми звичок, нарешті, більш стислим періодом перебігу.

З боку соціального оточення правова соціалізація характеризується цілеспрямованим, спеціально організованим, а також і стихійним, випадковим правовим впливом, насамперед інформаційним. Неуважність, байдужість, безконтрольність відносно поведінки неповнолітнього призводять до переважання стихійного, як кажуть, «вуличного» впливу. В сучасних умовах зниження імперативної ролі моралі, експансії субкультури, культу індивідуалізму, загальної криміналізації суспільства стихійний вплив є особливо небезпечним.

Саме він починає визначати *правову компетентність* особистості неповнолітнього. Така компетентність базується не стільки на знанні правових норм, скільки на стихійно сформованому уявленні про них. За несприятливої правової соціалізації уявлення про правову норму суттєво розходяться з дійсною нормою, домінує уявлення про допустимість чи навіть бажаність правопорушення.

Неповнолітній починає легковажно ставитися до правової норми, цікавитися насамперед тим, як можна безкарно скоїти правопорушення. Більш «досвідчені» в цьому плані ровесники, молодь, численні засоби інформації підказують, що для цього треба:

- ◆ набратися «хоробрості» і не боятися;
- ◆ створити чи підшукати сприятливі умови та знайти «зручну» жертву;
- ◆ паралізувати волю жертви до опору;
- ◆ по можливості приховати сліди правопорушення;
- ◆ створити собі алібі чи зникнути з поля зору правоохоронних органів.

Формування уявлення про правові норми, співвіднесення їх із самим собою складає *пізнавальний компонент* правосвідомості неповнолітнього.

Емоційно-оцінний компонент правосвідомості полягає в оцінці правових норм (необхідні, неминучі, справедливі) та переживанні з огляду на це певних емоцій і почуттів (страх осуду та покарання, відповідальність, задоволення). За несприятливої правової соціалізації неповнолітній оцінює правові норми як необов'язкові, обтяжливі, несправедливі, і переживає негативні емоції та почуття роздратування, безвідповідальність, бравату, скептицизм.

Воле-спонукальний компонент правосвідомості неповнолітнього полягає в перетворенні правових норм на внутрішні регулятори поведінки, вольових зусиллях стосовно їх «вмикання» у необхідних ситуаціях. За несприятливої правової соціалізації неповнолітній вибірково, частково інтеріоризує правові норми (ті, що зручні для мене, підходять мені), а решту заміщує власним уявленням про них. Можливе виникнення амбівалентного уявлення про норми — у певних ситуаціях їх дотримання, в інших — порушення.

Відтак у неповнолітнього формується *схильність до протиправної поведінки*, яка проявляється спершу у проступках, провині, незначних правопорушеннях. Це — втечі з дому, пропуски шкільних занять, бійки з ровесниками, дрібне хуліганство, тероризування і вимагання у слабших і молодших, зухвалість і цинізм у громадських місцях тощо.

За схильності до протиправної поведінки відсутні або не актуалізуються *правові мотиви* [6]. Повна їх ієрархія виглядає так:

— *суспільний* мотив: «у суспільстві неможливо жити без порядку; всі повинні підтримувати порядок; якщо я цього не робитиму, то порядку ніколи не буде»;

— *державний* мотив: «держава створена для підтримання порядку і спирається в цьому на закони; треба поважати державу та закони, інакше порядку не буде»;

— *громадянський* мотив: «закони визначають мої права, свободи та відповідальність і забезпечують їх; як громадянин, я можу скористатися ними й отримати те, що гарантовано правом і передбачено законом»;

— *колективістський* мотив: «підтримання закону і порядку — загальна справа, я повинен брати в цьому участь і робити те, що можу»;

— *мотив особистої честі й гідності*: «не буду бруднити свою совість і плямувати честь, порушуючи закони»;

— *мотив доцільності*: «для досягнення того, що я бажаю, мені не вигідно порушувати порядок»;

— *мотив безпеки*: «порядок і закон захищають моє життя, здоров'я, майно, інтереси».

Окремо слід відзначити роль алкоголю, інших одурманюючих засобів у формуванні особистості неповнолітнього правопорушника, знятті психологічних бар'єрів до протиправної поведінки.

Алкоголізм, токсикоманія, наркоманія у вигляді *схильності до вживання* можуть становити безпосередній мотив учинення злочину, зазвичай корисливого та корисливо-насильницького.

Як *стан* вони виступають фоновим явищем, внутрішньою *сприятливою умовою* для вчинення злочину, насамперед агресивного.

Чинне кримінальне законодавство визначає, що стан сп'яніння від вживання алкоголю, наркотиків, інших одурманюючих речовин *не звільняє* від відповідальності (ст. 21 КК України) і є обставиною, яка *обтяжує* покарання (ст. 67 КК України). Соціологічні опитування неповнолітніх правопорушників засвідчують, що багато з них наївно вважали стан сп'яніння обставиною, яка принаймні пом'якшує покарання, а в окремих ситуаціях взагалі звільняє від відповідальності.

Алкоголізм, наркоманія, токсикоманія серед неповнолітніх мають ряд відмінностей порівняно з молоддю та дорослими.

Перша відмінність стосується мотивів початкового і, значною мірою, подальшого вживання. Серед неповнолітніх це — одна з цінностей субкультури, модний і навіть престижний супутній елемент проведення вільного часу. У частини неповнолітніх перші спроби вживання обумовлені цікавістю, можливістю безкарно порушити заборону (громадську, медичну, родинно-сімейну), ризикнути. Мотиви подальшого вживання майже не відрізняються залежно від виду одурманюючої речовини і полягають у:

- 1) самоствердженні та «за компанію»;
- 2) отриманні «кайфу»;
- 3) знятті бар'єрів, які перешкоджають іншим формам асоціальної поведінки;
- 4) браваді;
- 5) отриманні наркотичної, рідше алкогольної «естетики».

Друга відмінність полягає в тім, що серед неповнолітніх менше випадкових, ситуативних груп вживання, рідше виникають сварки і конфлікти на цьому ґрунті, а виникаюча агресія спрямовується назовні на все, що «потрапляє під гарячу руку»: побиття випадкових осіб, ламання телефонів-автоматів, зупинок громадського транспорту, биття скла у під'їздах будинків, кіосках та ін.

Третя відмінність полягає у вищих темпах звикання до одурманюючих речовин, які у 2,5—3 рази перевищують темпи звикання дорослих, але при цьому серед неповнолітніх менша питома вага хронічно хворих порівняно з молоддю та дорослими. Це пов'язано з більш стислими хронологічними рамками неповноліття.

Четверта відмінність полягає в переважному вживанні слабших за ефектом, дешевих за ціною, сурогатно-замінних речовин. Ця відмінність зумовлена, передовсім, матеріальними можливостями неповнолітніх.

Поєднує неповнолітніх із молоддю та дорослими активне використання жаргону та в його рамках прізвиськ. Ось як виглядають стратифікаційні прізвиська неповно-літніх-токсикоманів:

Аплікаторщик — вживає токсичну речовину, частіше ацетон накладанням змоченого тампона на тім'я голови.

Нюхач - вдихає пари різної нітропродукції (фарби, лаки, клеї, розчинники тощо).

Ширевий — вживає токсичні речовини, зокрема настойку тютюну, введенням розчину у вену.

Колісник — вживає оральним шляхом психотропні медичні препарати (транквілізатори чи збуджувачі).

Целофанник — вдихає пари токсичних речовин у просторі, обмеженому целофановим кульком чи пакетом, здебільшого налягаючи його на голову.

Найбільш розгалуженим і спеціалізованим є жаргон неповнолітніх, які вживають наркотики. Він складається із загального жаргону, основна частина якого налічує близько 100 слів і виразів («ханка», «ширево», «ловити глюки», «розкумаритися», «в жилу» та ін.). Спеціальний жаргон пов'язаний із видом наркотичної речовини. Це, зокрема, гашишний жаргон («косяк», «плановий», «атом» та ін.), опіумний жаргон («білка», «кукнар», «соломка», «марафет» тощо)

та ін. Виникають також нові спеціальні жаргони, пов'язані, наприклад, із вживанням галюцино-генних грибів тощо.

Слід зазначити, що неповнолітні не тільки особисто вживають одурманюючі речовини, а й беруть чимраз активнішу участь у злочинній діяльності, пов'язаній із наркобізнесом. У першу чергу, це перевезення (зокрема контрабандне) та збут, незаконний обіг наркотичних і психотропних речовин, схилення ровесників і молодших за віком до їх вживання.

Отже, дефекти правової соціалізації призводять до формування у неповнолітнього аномальної правової психології, насамперед правосвідомості. Це стосується негативної оцінки цінності права (правова опозиційність), легковажного ставлення до права (правовий інфантилізм), активного несприйняття правових норм (правовий нігілізм), підміни змісту чинних правових норм власним (зручним для себе) уявленням. Кінцевим **результатом є схильність до правопорушної поведінки, переважний вибір відповідних її способів.**

7.4. Психологічні аспекти групових злочинів неповнолітніх

Однією з суттєвих особливостей злочинності неповнолітніх є переважне вчинення злочинів групою та у складі групи осіб іншого віку. За статистичними даними МВС України та результатами наукових досліджень, групові злочини неповнолітніх складають до 70% від загальної кількості злочинів неповнолітніх, а окремі види злочинів — зґвалтування, хуліганські бійки, порушення громадського порядку під час масових видовищ — вчиняються майже цілковито групами.

Неповнолітні, які значною мірою залежні психологічно у своїй поведінці від групи, всіляко намагаються об'єднатись у різноманітні групи. Привабливість подібного об'єднання визначається такими чинниками:

- ◆ реалізацією потреби у психологічно комфортному спілкуванні (необтяжливому, розуміючому, визнавальному, самостверджувальному);
- ◆ можливістю отримання психологічної, фізичної, матеріальної підтримки і захисту;
- ◆ можливістю задовольнити спільні інтереси й уподобання, цікаво провести вільний час;
- ◆ можливістю користуватися матеріальними благами (аудіо-, відеотехніка, автотранспорт, одяг, житло та ін.), недоступними окремому неповнолітньому;
- ◆ компенсаційним вирішенням болючої проблеми дезадаптації в окремих осередках соціального середовища.

За узагальненими даними різних досліджень, 60% неповнолітніх правопорушників дезадаптовані у сім'ї; 20% — ізольовані в навчальних колективах, близько 90% незадоволені взаємостосунками із вчителями й однокласниками.

Розподіляючи кримінальні групи неповнолітніх в окремі підмножини, доцільно орієнтуватися на загальну класифікацію груп — суб'єктів злочину,

запропоновану у гл. 5. При цьому слід враховувати додаткові (спеціальні) ознаки, важливі саме для груп неповнолітніх. Такими ознаками є стать членів групи, її віковий і чисельний склад, тривалість існування.

За *статевою* ознакою розрізняються групи з підлітків і юнаків, групи з дівчат, змішані групи (найчастіше, з переважним представництвом хлопців). Співвідношення між цими видами груп приблизно складає 7 : 1 : 2. Загальною тенденцією є зростання кількості груп із дівчат і змішаних груп.

За достатньо широкого загального діапазону групової злочинності неповнолітніх існує певна спеціалізація, пов'язана зі статевою ознакою.

Так, *групи хлопців* скоюють хуліганство у поєднанні з грабежем і розбоєм; крадіжки автотранспорту з метою розваги та окремих деталей і частин з метою збуту; вимагання у поєднанні із заподіянням тілесних ушкоджень; телефонний тероризм (явно неправдиве повідомлення про загрозу чи знищення); зґвалтування в поєднанні із загрозою здоров'ю та життю, глумлінням над жертвою.

Дівчачі групи відзначаються підвищеною агресивністю, яка спрямовується на осіб своєї статі й характеризується особливою жорстокістю (побоями та мордуванням), «експропріацією» речей та одягу, примушуванням до вступу у статевий зв'язок із хлопцями.

У *змішаних групах* дівчата займають своєрідне становище. Одні з них мають нижчий за хлопців статус і використовуються для набуття сексуального досвіду, техніки екзотичного і групового сексу. Інші демонструють свою рівність із хлопцями, провокують їх на різноманітні правопорушення, в окремих випадках (до 10% змішаних груп) мають привілеї чи претендують на роль лідера групи.

За *віковою* ознакою розрізняються групи: тільки з неповнолітніх приблизно одного чи різного віку; неповнолітніх, які очолюються однією-двома дорослими особами, зазвичай молодіжного віку; неповнолітніх, серед яких — декілька малолітніх.

Крім того, неповнолітні очолюють групи малолітніх, які спеціалізуються на дрібних крадіжках, вимаганні у ровесників, раптових, зухвалих нападах на окремих громадян. Неповнолітні також долучаються до дорослих організованих злочинних груп, де виконують функції навідників, кур'єрів, спостерігачів.

Особливі кримінальні спільноти утворюються за регіонально-етнічною ознакою типу «Циганської слободи» (Одеса), «Моталок» (Казань), «Люберів» (Підмосков'я). Вони організують очолювані старшими за віком групи малолітніх (8—11 років), підлітків (11—15 років) та юнаків (15—18 років), які спеціалізуються на певних видах передкримінальної та кримінальної активності, мають відповідну організаційну структуру та «общак».

За *кількісною* ознакою розрізняються нечисленні (2—4 особи), середні (5—8 осіб) і великі групи (від 9 до кількох десятків осіб) та спільноти (від кількох десятків до 100 та більше осіб). Зазначимо, що класифікація груп неповнолітніх за чисельністю дещо відрізняється від загальноприйнятої в

соціальній психології та класифікації груп суб'єктів злочину.

За *тривалістю існування* групи неповнолітніх теж дещо відрізняються від загальних класифікацій. У цьому випадку під тривалістю мається на увазі період від створення групи до моменту потрапляння у поле зору правоохоронних органів. За цією ознакою розрізняються короткочасні (до 1 місяця) групи, групи середньої (до 6 місяців) тривалості існування і тривалі (більше 6 місяців) за існуванням групи.

До виявлення група неповнолітніх встигає вчинити в середньому 7 правопорушень.

За тенденції до криміналізації групи неповнолітніх підвищують свою організованість і психологічну згуртованість, звужують діапазон видів злочинів, використовують вимагання як основу вчинення інших злочинів.

Отже, групові злочини і злочинність неповнолітніх у цілому має ряд особливостей, пов'язаних з індивідуально-психологічними, соціально-психологічними, психолого-правовими характеристиками такої вікової групи.